

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5308.01- “Ümumi iqtisadiyyat”

Elm sahəsi: 53 - İqtisad elmləri

İddiaçı: **Məhərrəm Ramiz oğlu Babayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Arzu Nəcəf oğlu Həsənov

Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru professor
Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Müslüm Mürsəl oğlu Mürsəlov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Gülnarə Sərxan qızı Cəfərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya şurası

Birgə Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Birgə Dissertasiya şurasının
əmr. katibi:

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru
Elşən Əli oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ölkə iqtisadiyyatının transformasiyası şəraitində qlobal səviyyədə istehsal ehtiyatlarının getdikcə məhdudlaşması, əsas makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığının qorunması, mikroiqtisadi səviyyədə qarşılıqlı əlaqələrin dəstəklənməsi onun korreksiyası yollarının axtarışını, bu istiqamətdə iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına tənzimləmə mexanizmlərinin fəal şəkildə tətbiq edilməsini tələb edir. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında qeyd edildiyi kimi, dünyada cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq və mövcud qlobal iqtisadi böhranın ölkəmizə təsirini minimuma endirmək məqsədilə... iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdəndir.¹ Təbii ki, dəyişikliklər kortəbii xarakter daşımalı deyil, mütəşəkkil tənzimləyici vasitələrlə iqtisadiyyatın istehsal potensialını davamlı olaraq genişləndirmək məqsədini güdməlidir.

Dövlətin iqtisadiyyatda iştirakı problemin həlli, iqtisadi məqsədəuyğunluğun reallaşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, bu prosesdə dövlətin rolu, funksiyaları və təsir mexanizmləri haqqında sistemli və konseptual müddəalar dəqiq müəyyən edilməlidir. Bununla bağlı formalaşdırılan iqtisadi siyasət dövlətin iqtisadiyyatın inkişafına rəşional təsirini ehtiva etməklə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapan “dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli “hərəkətverici qüvvələri”nin möhkəmləndirilməsini”² əsas prioritetlər kimi önə çəkməlidir. Qeyd edilənlər bazar münasibətlərindən istifadəyə əsaslanan yeni tənzimləmə sisteminin formalaşması zərurətini şərtlədir.

¹ “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il.

² “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 2 fevral 2021-ci il.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətin iqtisadi inkişafa təsiri qaçılmazdır, xüsusilə istehsal və sosial transformasiyalar əsasən tənzimləmə mexanizmləri üzərində qurula bilər. Dövlət tənzimlənməsi sistemi, həmçinin səmərəli fəaliyyət göstərən bazar mexanizmi modelinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir, iqtisadi proseslərdə dövlətin iştirakının yeni yolları və üsullarını müəyyən edir, eləcə də iqtisadi proseslərin səmərəli inkişafına balanslaşdırılmış şəkildə təsir göstərir. Tənzimləmə mexanizminin tətbiqi, iqtisadiyyatın transformasiyası və sosial-iqtisadi inkişafın çoxsəviyyəli və daha təkmil sistemə keçidi şəraitində daha da aktuallaşır.

Beləliklə, dövlətin tənzimləmə modeli, bir sıra liberal bazar alətlərindən istifadə ehtiyacını və iqtisadiyyatın inkişafının strateji istiqamətlərini nəzərə alaraq, iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas həlqəsi statusuna çevrilir. Ona görə də dövlətin iqtisadi proseslərdəki iştirakı, bazar münasibətlərinin səmərəli inkişafını stimullaşdırmağı da təmin etməyi hədəfləyir. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, iqtisadi sistemdə baş verən əsaslı dəyişikliklərdə dövlətinin iştirakı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə edilən bütün vasitə və üsullar kompleksində əsaslı dəyişikliklər tələb edir. Bütün bunlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin həlli iqtisadçıların daim diqqətində saxlanılır. Son zamanlar elmi axtarışlar iqtisadiyyatda mövcud meyilləri nəzərə alaraq bu istiqamətə xüsusi önəm verməkdədir. Bu baxımdan respublikanın iqtisadçıları Z.Ə.Səmədzadə, Nuriyev Ə.X., E.A.Quliyev, B.X.Ataşov, H.B.Allahverdiyev, E.Ə.İbrahimov, A.N.Həsənov, M.A. Əhmədov, O.Q.Məmmədli və başqalarının dəyərli əsərlərini qeyd etmək olar.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələlərini tədqiq edən xarici ölkəli alimlərindən A.Smit, P.Samuelson, V.P.Vasilyev, V.V.Melnikov, H.İ.Belousova, M.P.Burov, E.P.Qubin, L.Q.Xodov və başqalarının adını çəkmək olar. Bununla belə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin həlli, eləcə də tənzimləmədə regional inkişafın təmin edilməsi məsələləri yeni tələblər baxımından kifayət qədər geniş tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı kimi ölkə iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər, üsul və vasitələr, həmçinin qanunauyğunluqlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud problemlərin araşdırılmasına əsaslanaraq, tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onların əsaslandırılmasıdır. Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı elmi-nəzəri baxışların araşdırılması;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi, onun forma və metodlarının tədqiqi;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunun müəyyən edilməsi;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərində dünya təcrübəsinin iqtisadiyyata tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin təhlili;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət siyasətinin nəticələrinin təhlili;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərində regional inkişaf məsələlərinin qiymətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən təkmilləşdirilmə istiqamətləri üzrə tədbirlərin hazırlanması;
- dövlət tənzimlənməsi kontekstində iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi perspektivlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində analiz, sintez, iqtisadi-riyazi, iqtisadi-statistik, analitik təhlil, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə təqdim edilmiş əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı nəzəri və metodoloji tədqiqatların ümumiləşdirilməsinə tələbat yaranmışdır;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin forma və metodlarından istifadənin metodoloji aspektlərinin əsaslandırılmasına ehtiyac vardır;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin və onun rolunun əsas aspektlərinin ümumiləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət siyasətinin nəticələrinin təhlili əsasında regional inkişafın prioritetlərinin qiymətləndirilməsinə zərurət yaranmışdır;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dünya təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi imkanlarının və modellərinin əsaslandırılması aktual olaraq qalmaqdadır;
- iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı tənzimləmə siyasətinin strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı elmi-nəzəri müddəalara əsaslanaraq dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları, onların istifadə xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu əsaslandırılmaqla beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən alternativ tənzimləmə mexanizmləri arasında əlaqə müəyyən edilmişdir;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və dövlətin tənzimləmə siyasətinin nəticələri təhlil edilməklə, qiymətləndirmələr əsasında iqtisadi inkişafın əsas amilləri arasında asılılıq təsbit edilmişdir;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən təkmilləşdirmə tədbirlərinin yeni prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- proqnozlaşdırma metodlarından istifadə etməklə bu sahədə daha vacib prioritetlər konkretləşdirilmişdir;
- dünya təcrübəsindən istifadə etməklə iqtisadiyyatın

tənzimlənməsi mexanizmləri ilə bağlı yeni modellərin tətbiqi imkanları üzə çıxarılmışdır;

- iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə təkmilləşdirilmə siyasətinin strateji aspektləri işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr tənzimləmə mexanizminin formalaşması və qiymətləndirilməsi problemi üzrə gələcək araşdırmalar üçün nəzəri və metodoloji əsasları daha da inkişaf etdirməyə imkan verir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat gedişində irəli sürülən tövsiyə və təkliflərdən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi siyasətinin formalaşdırılmasında, həmçinin tənzimləmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsində idarəetmə orqanları və təsərrüfat subyektləri tərəfindən öz fəaliyyətlərində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu beynəlxalq və respublika səviyyəli jurnallarda, həmçinin konfrans materiallarında dərc olunmuş 5 tezisdə (3-ü xaricdə olmaqla) və 7 məqalədə (3-ü xaricdə olmaqla) öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmununu əks etdirən konfrans materialları sırasında “İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin yapon modeli” (Gəncə, 2018), “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi regional turizmin tənzimlənməsinin əhəmiyyəti” (Bakı, 2018), “Направления влияния втекающих из теорий регулирования требований на экономику Азербайджана” (Переяслав, 2019), “Важность государственного регулирования экономики и направления совершенствования механизмов регулирования” (Переяслав, 2020), “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi və tənzimlənmə mexanizminin inkişaf istiqamətləri” (Переяслав, 2021), “Development directions of the Karabakh economy based on the concept of regulation of regional socio- economic development” (Australia, 2021) adlı tezisləri göstərmək olar.

Tədqiqat zamanı müəllifin həmçinin “İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət siyasəti” (Gəncə, 2021), “Analysis and

trends of the level of economic development of Azerbaijan” (Tbilisi, 2022), “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu və əhəmiyyəti” (Gəncə, 2022), “Priorities of state regulatory policy in achieving economic efficiency” (Tallin, 2023), “Xarici investisiyaların iqtisadi inkişafa təsiri” (Gəncə, 2023), “Regional tənzimləmənin iqtisadi inkişafa təsiri” (Naxçıvan, 2023), “Значение кластеров в регулировании экономического развития: кластеры как путеводитель экономического развития” (Москва, 2024) adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Gəncə Dövlət Universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş (11347 işarə), I fəsil (93514 işarə), II fəsil (68061 işarə), III fəsil (58611 işarə), nəticə (8679 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (17528 işarə), ümumi həcm 259580 işarədir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, qrafiklər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 233941 işarədir. Tədqiqat işində 12 cədvəl, 2 sxem, 3 diaqram, 1 qrafik verilmiş, istifadə edilən ədəbiyyat siyahısında 119 adda mənbə göstərilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, öyrənilmə səviyyəsi şərh edilmiş, tədqiqatın obyekti və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları səciyyələndirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, işin elmi yenilikləri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti və aprobeiası öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslə **“İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlanır. Bu fəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı elmi-nəzəri baxışlar, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi, onun forma və metodları, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmində qabaqcıl dünya təcrübəsinin tətbiqi imkanları öz əksini

tapır. Son dövrlər cərəyan edən sosial-iqtisadi prosesləri xarakterizəsi göstərir ki, xüsusi mülkiyyət getdikcə daha az xüsusi, xüsusi azad müəssislər isə daha az sərbəst olurlar.³

Bəşər tarixinin yarandığı gündən bu günə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının təhlili göstərir ki, insan fəaliyyətinin ən mühüm nəliyyətlərindən birinin əsasını bazar münasibətləri təşkil edən iqtisadiyyatın və iqtisadi münasibətlərin formalaşmasıdır. İqtisadiyyatın formalaşması dövründə tənzimlənmə ilə bağlı anlayışların mövcudluğu təbii ki, mümkün deyildir. Ona görə də iqtisadiyyatın tənzimlənməsi anlayışı müəyyən zaman kəsiyində daha təkmil dövlət quruluşunun yaranması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın əsasında bazar münasibətləri durur. Belə ki, bazar münasibətlərinin formalaşmasının əsasını sosial iqtisadi proseslərin dövlətin tabeliyindən çıxarılması təşkil edir.

XX əsrin ikinci yarısında iqtisadiyyatın sosial istiqamətə yönəlməsi iqtisadiyyata dövlət təsirinin güclənməsi mərhələsi kimi səciyyələnir. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi haqqında müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir. Bu yanaşmalar müəyyən nəzəriyyələrin formalaşmasına təkan vermişdir.

Tənzimləmə nəzəriyyələri fərqli olsa da bir çox nəzəriyyələrin məqsədi oxşar problemləri araşdırmaqdır. Bu nəzəriyyələr hər biri ayrılıqda fərdlərin və qrupların çatmalı olduqları müəyyən məqsədlərin olması baxışı ilə başlayır.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif dövrlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi konsepsiyasına üstünlük verilməklə ixtiyari, bənzər iqtisadi üslub və vasitələrdən istifadə etmək olar. Bu zaman tənzimlənmənin metodlarının hansının daha səmərəli olması və onun seçilməsi, iqtisadi sistemin xarakterik xüsusiyyətləri, inkişafının ənənəvi istiqamətləri, regional və qlobal bazarların durumu və inkişaf meyilləri və digər vacib bilinən amillərin nəzərə alınması vacib olur. Əlavə olaraq bildirək ki, son zamanlar bazar münasibətlərinin daha bariz formada güclənməsi meylinin müşahidə edilməsinə, iqtisadi

³ Самуэльсон , П . Экономикс / П. Самуэльсон, В. Нордхаус; пер. с англ. М.:Лаборатория базовых знаний, 2000. 716 с.

münasibətlərin və inkişaf mexanizmlərinin, modellərinin özünütənzimləmə xarakterinə baxmayaraq, dövlətin tənzimləmə prosesinə bu və digər səviyyədə müdaxil olması zərurəti ortaya çıxır. O da nəzərdə tutulmalıdır ki, tənzimləmə prosesində müdaxilə olmanın müəyyən hədləri gözlənməli, funsiyalar ifrat səviyyədə aşılmalıdır.

Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində məqsədli iştirakını müəyyən amillər şərtləndirir. Amillərdən iqtisadiyyatda sistemin qarışıqlığını, bazarın “sərbəst” fəaliyyətində nöqsanların qaçılmazlığını, ehtiyatların bölüşdürülməsində irrasionallığı, müxtəlif tip inhisara meydan verilməsini, makroiqtisadi sabitliyə təhdidlərin olma ehtimalını, xarici təsirləri, gəlirlərin bölüşdürülməsi, rifahın və sosial hüquqların təmini problemlərini, bazarlarda və iqtisadi münasibətlərdə dəyişiklikləri, daxili bazarların qorunmasını, sərmayələrin düzgün istiqamətləndirilməsini, transmilliləşməni, informasiya iqtisadiyyatına keçidi və başqalarını diqqətə çatdırma bilərik.

Onu da bildirmək faydalıdır ki, dövlətin iqtisadi məsələlərə müdaxiləsi nə həddən artıq olmamalı, nə də iqtisadi proseslərdən kənarda qalmamalıdır. İqtisadi inkişafın fərqli mərhələlərində müdaxilənin payı da proseslərin xarakterinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Müasir dövr iqtisadiyyatında inkişafa nail olunmaqda dövlətin aktiv rolu danılmaz faktdır. Belə ki, dövlət öz növbəsində büdcənin formalaşması və bölüşdürülməsini, eləcə də başqa üzərinə düşən funksiyaları müəyyən mexanizmlər əsasında yerinə yetirərək, iqtisadiyyata öz tövhəsini verə bilər. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin yerləşməsinə və digər amillərin müxtəlifliyinə uyğun olaraq, bir-birindən fərqlənən mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.⁴

İqtisadiyyata müdaxilə yolu ilə dövlət tənzimləmə funksiyasının səmərəliliyinin təmini üçün müəyyən mexanizmlər formalaşdırır. Mexanizmlərin quruluşunun müəyyənləşdirilməsində texnoloji

⁴ Рассел Джесси. Государственное регулирование экономики; Книга по Требованию - М., 2017. - 118 с.

inkişaf meyilləri, mülkiyyət formalarının quruluşu, sosial inkişaf zərurəti, siyasi sistemi formalaşdıran qüvvələrin məramı, ölkədə ənənəvi təsərrüfatçılığın təkamülü xüsusiyyətləri, elmi-yenilikçilik səviyyəsi və başqa amillər hasaba alınır.

Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsi metodları çoxsaylı olsa da, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Ümumi metodlar.
2. Təsadüfi, qeyri-tipik, istisna təşkil edən metodlar.
3. Xüsusi metodlar.

Ümumi metodlara təfəkkür, sistem, təkrar istehsal nəzəriyyəsi metodları aid edilir və onlarla iqtisadi dəyişiklik prosesləri geniş təhlil edilir və qanunauyğunluqlara dair məlumatlar toplanır. İkinci qrup metodlar birbaşa və dolayı tənzimləməni ehtiva edir. Xüsusi metodlar isə tənzimləmə prosesinin müəyyən mərhələlərində xüsusi proseslər zamanı tətbiq edirlər. Tənzimləmənin xarakterindən, prinsiplərindən, tənzimlənen iqtisadi proseslərin vəziyyətindən, formalarından, planlaşdırılmasından asılı olaraq müxtəlif kombinə edilmiş metodlar da tətbiq edilir. Metodların seçilməsi və tətbiqi, aparılan makro və mikro təhlillərə əsaslanır.

Fikrimizi dəqiqləşdirsək, dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin tərtibi prosesində əsasən bu mexanizmin bazarın xüsusiyyətlərinə və əsas göstəricilərinə necə təsir edəcəyini müəyyən etməli, mümkün nəticələri proqnozlaşdırmalıdır. Bazar proseslərinə dövlətin və əksinə yaranan təsirlərin də müəyyən edilməsi bazar subyektləri münasibətlərinin və mexanizmlərin nəzərə alınmasını şərtləndirir. Sadaladığımız bu məsələlər iqtisadiyyatın və onun mühüm sahələrdindən sayılan bazarın tənzimləmə mexanizminin tərtibi dövründə və eləcə də dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi zamanı nəticələrə təsir edən amillər kimi qəbul edilir.

Dövlətin və cəmiyyət üzvlərinin mənafeələrinin qorunmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi məsələsi bu gün global iqtisadi sistem üçün də aktuallaşmışdır. Ona görə, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi, tənzimləmə metodlarının, formalarının, alət və vasitələrinin seçilməsi prosesində xarici təcrübənin öyrənilməsi və faydalı hesab edilən elementlərin ölkəmizdə tətbiqi imkanlarının təsbitlənməsini məqsəduyğun hesab edirik. Buna

görə ABŞ, Böyük Britaniya, İsveç, ÇXR, Fransa, Şərqi Avropa ölkələrinin bu sahədə siyasətləri nəzərdən keçirilmiş, müəyyən modellərin elementlərinin dövlətimizin milli iqtisadiyyatı tənzimləməsində istifadəsinin mümkünlüyü qənaətinə gəlinmişdir

Beləliklə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi dövlət tənzimlənməsi sisteminin struktur elementi kimi iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir göstərir. Tənzimləmə mexanizminin strukturu, dövlətin institusional xüsusiyyətlərindən asılı olub, çevikliyi ilə fərqlənir, elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişafın ehtiyacları və iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Eyni zamanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin fəaliyyəti həm ölkə daxilində, həm də ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin məqsəd və vəzifələrə uyğun əlaqələndirilməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyəti əhatə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı **“Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası və dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlanır. Bu fəsildə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi makroiqtisadi göstəricilər əsasında təhlil edilir, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi siyasətinin nəticələri araşdırılır, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərində regional inkişaf məsələləri qiymətləndirilir.

İqtisadi inkişafın təmin edilməsi və bu inkişaf sürətinin artırılması əksər ölkələr üçün makroiqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən birincisi hesab edilir. Bu prioritet əsasən istehsalın həcmində artımın təmini ilə bağlı daha mütərəqqi proseslərin reallaşdırılması üçün vacib tədbirləri, sistemli fəaliyyətləri xarakterizə edir. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlərinin həlli ümumi inkişaf prinsipləri ilə yanaşı, istehsal şəraiti, ehtiyat potensialı, əhalinin quruluşuna və s. əsaslanan spesifik xüsusiyyətlərlə seçilir.⁵ İqtisadi inkişafın davamlılığı istehsalın inkişafının yekun parametrlərinin və sosial-iqtisadi göstəricilərinin sabitliyini qoruyan iqtisadi vəziyyət olaraq xarakterizə olunur. İqtisadiyyatın istehsalın ehtiyat potensialı və reallaşdırılması şəraiti, sosial sistemin strukturu, siyasi sistemin

⁵ Воробьева И.П. Государственное регулирование национальной экономики: учебное пособие / науч. ред. Ю.С. Нехорошев. – Томск: Издательский дом ТГУ, 2014. – 292 с.

mahiyyəti, digər amillər və spesifik xüsusiyyətlərlə müəyyənləşən inkişafı mərhələlərində istehsal sahəsində çox istiqamətlərin canlanmasının baş verməsi, cəmiyyətin rifahının və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müəyyən edilən tələb səviyyəsinin formalaşması, çoxsaylı araşdırmalarla isbatlanmaqdadır.

Ümimiyyətlə, iqtisadi inkişaf özünün mahiyyətini, məqsəd və məramını, məzmununu, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini, modellərini, forma və növlərini müəyyən etməyə əsaslanan çoxsaxəli, mürəkkəb və kompleks proses olaraq göstərir. İqtisadi inkişafda əsas göstəriciləri və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf prinsiplərini müəyyən edən elementlər, bilavasitə iqtisadi komponentlərlə əlaqədardır və ölkənin iqtisadi inkişafında müsbət və ya mənfi dəyişikliklərin səciyyəsinə, ümumi meyillərini əks etdirir. İqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ən mühüm göstəricilərdən biri Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) sayılır. Bu baxımdan təhlil göstərir ki, 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə ölkə üzrə ÜDM-in dəyəri 50,3 faiz artmış, 81,899 milyard manatdan 123,128 milyard manata yüksəlmişdir. Həmçinin iqtisadi inkişaf göstəricilərindən biri hesab olunan hər nəfərə düşən ÜDM 38,7 faiz artmaqla 11726 manat təşkil etmişdir.

Müvafiq dövrdə, yəni 2019-2023-cü illərdə əhalinin gəlirləri 37,6 faiz artaraq 78,1 mlrd. manat, orta aylıq nominal əmək haqqı 47,0 faiz artaraq 933,9 manat olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 45,4 faiz artaraq 35,2 milyard manat, dövlət büdcəsinin xərcləri isə 49,3 faiz artaraq 36,4 milyard manat təşkil etmiş, 2023-cü ildə büdcə gəlirləri ÜDM-in 28,6 faizi, büdcə xərcləri isə 29,6 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin banklarda olan əmanətlərinin həcmi 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə 49,9 faiz, əhalinin sayı 2,1 faiz, əsas fondlar 24 faiz, iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 56,7 faiz, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 28,4 faiz artmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

**Azərbaycan Respublikası üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilərin
dinamikası**

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə faizlə
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	81896,2	72578,1	92857,7	133972,7	123128,4	150,3
Əhalinin gəlirləri, mlyn manat	56769,0	55754,1	57181,5	69163	78124,2	137,6
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	635,1	707,7	732,1	840	933,9	147,0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:						
mlyn. manat	24398,5	26077,9	26631,7	30679,6	35236,4	145,5
ümumi daxili məhsulda, faizlə	29,6	36,0	28,7	22,9	28,6	-
Dövlət büdcəsinin xərcləri:						
mlyn. manat	24425,9	26416,3	27422,4	32064,6	36458,0	149,3
ümumi daxili məhsulda, faizlə	29,8	36,5	29,5	24	29,6	-
Əhalinin banklardakı əmanətləri, mlyn. man.	8637,9	8177,9	9241,5	11743	12947,8	149,9
Əhalinin sayı, mlyn. nəfər	10067,1	10119,1	10156,4	10127,1	10188,0	102,1
Əsas fondlar, mlyn. man.	227220,6	240694,0	247624,5	269438,4	281691,1	124,0
Kredit qoyuluşları mlyn. manat	15298,2	14530,4	17119,8	20184,0	23979,1	156,7
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mlyn. manat	24986,6	22484,0	25313,8	29135,1	32080,9	128,4

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. www.stat.gov.az

İqtisadi inkişafın təmininə xidmət məqsədli hazırlanan müxtəlif inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi, o cümlədən idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif fəaliyyət növləri üçün yeni alət və üsulların tətbiqi dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin

yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsələrindən biri büdcə siyasəti hesab edilir.

Dövlət büdcəsi dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi aləti kimi çıxış etməklə yanaşı, əhlinin həyat səviyyəsi ilə bağlılıq təşkil edir. Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi alətlərindən biri kimi də çıxış edir və pul vəsaitlərinin xərclənməsi istiqamətini müəyyənləşdirir. 2023-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 35,2 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 45,4 faiz çoxdur. Büdcə xərcləri isə müqayisə aparılan müddətdə 49,2 faiz artaraq 36,45 mlrd manata çatmışdır. Həmin dövrdə büdcə kəsiri isə 5,87 dəfə artaraq -1,2 mlrd manat təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2019-cu ildə 29,6 faiz, 2023-cüildə isə 28,6 faiz olmuşdur. ÜDM-də büdcə xərclərinin xüsusi çəkisi illərə müvafiq olaraq 29,8 faiz və 29,6 faizdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri

İllər	Dövlət maliyyəsi				
	Büdcə gəlirləri, mln. manat	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	Büdcə xərcləri, mln. manat	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	Büdcə kəsiri (-) Profitsiti (+)
2019	24218,1	29,6	24425,9	29,8	-207,8
2020	24681,7	34,1	26416,3	36,5	-1734,6
2021	26419,1	28,5	27412,8	29,5	-993,7
2022	30660,5	22,9	32063,3	24	-1402,8
2023	35236,39	28,6	36457,96	29,6	-1221,57
2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə faizlə		X		X	5,8 dəfə

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. www.stat.gov.az

Bildiyimiz kimi, vergilər büdcə gəlirlərinin əsas maddəsinə təşkil edir. Təhlil göstərir ki, 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 44,4 faiz, fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi 74,3 faiz, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 3,1 dəfə, əmlak vergisi 37,7 faiz, əlavə dəyərə vergisi 56,8 faiz, aksiz vergisi 69,9 faiz, mədən vergisi

22,2 faiz, xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən vergilər 34,1 faiz, digər vergi daxilolmaları 3,5 faiz, sair daxilolmalar isə 4,2 faiz artmışdır. 2019-2023-cü illər dövrünün müqayisəsinə görə torpaq vergisindən daxilolmalar isə 4,4 faiz azalmışdır.

2019-cu ildə eyni zamanda, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 73,4 faizi vergilər hesabına formalaşmışdır. Büdcədə gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 4,4 faiz, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi 12,1 faiz, əlavə dəyər vergisinin xüsusi çəkisi isə 10,1 faiz olmuşdur. 2023-cü ildə büdcənin gəlirlərinin 47,5 faizi vergi daxilolmalarının, 4,8 faizi fiziki şəxslərin gəlir vergisinin, 27,8 faizi hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin, 22,7 faizi isə əlavə dəyər vergisinin payına düşür (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları, milyon manat

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə faizlə
Gəlirlər-cəmi	24398,5	26077,9	26631,7	30679,6	35236,39	144,4
o cümlədən:						
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	952,1	1151,0	1194,6	1474,4	1659,64	174,3
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2546,0	2351,7	2958,4	8522,5	8024,29	315,2
Torpaq vergisi	50,0	40,8	45,7	47,4	47,78	95,6
Əmlak vergisi	212,6	186,8	211,3	231,5	292,84	137,7
Əlavə dəyər vergisi	5185,1	4818,3	5214,5	6946,2	8127,73	156,8
Aksiz	854,7	898,2	1105,8	1358,9	1452,19	169,9
Mədən vergisi	133,8	130,2	138,4	161,0	163,45	122,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1343,2	1160,6	1360,0	1642,9	1800,87	134,1
Digər vergilər	477,5	413,8	418,8	471,8	494,36	103,5
Sair daxilolmalar	12643,4	13530,3	13748,8	9823,0	13173,24	104,2

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. www.stat.gov.az

İstehlak qiymətləri indeksi bazar konyunkturunun müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan göstəricilərdən biri hesab edilir. Makroiqtisadi və inflyasiya prosesinin əhəlinin həyat səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi, müxtəlif əmtəə bazarlarından qiymətlərin dinamikasının öyrənilməsi baxımdan istehlak qiymətləri indeksinin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu göstəricilərin dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, qiymət indeksi 2019-cu ildə 2,6 faiz, 2023-cü ildə isə 8,8 faiz artmışdır. Bu müsbət illərə müvafiq olaraq ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarında 3,8 və 9,6 faiz, qeyri-ərzaq məhsullarında 1,2 və 8,4 faiz, ödənişli xidmətlərdə isə 2 və 8,2 faiz olaraq qeyd edilmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycanda istehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə).

İllər	Cəmi məhsul və xidmətlər	Ondan		
		Qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	Qeyri-qida məhsulları	Ödənişli xidmətlər
2019	102,6	103,8	101,2	102,0
2020	102,8	105,0	101,3	101,0
2021	106,7	108,1	105,1	105,8
2022	113,9	119,5	108,6	110,4
2023	108,8	109,6	108,4	108,2

Mənbə: Cədvəl məlumatları Dövlət Statistika komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir. www.stat.gov.az

Göründüyü kimi, iqtisadi inkişafın təmini məqsədilə çeşidli tədbirlərin həyata keçirilməsi, müxtəlif fəaliyyət növləri və sahələrində idarəetmənin mütərəqqiləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş üsullarının tətbiqi, tənzimləmənin faydalı metod və formaların düzgün seçilməsi, dövlət tənzimləməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Deməli, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə siyasətinin səmərəlilik səviyyəsi onun təkmil formada aparılması, bu istiqamətdə etibarlılığı ilə fərqlənən layihə və proqramların hazırlanması, nəzərdə tutulan tənzimləmə tədbirlərinin icrasında intizamın ciddiyləşdirilməsi ehtiyacını aktuallaşdırır. Bu tənzimləmə tədbirləri sırasına büdcənin

formalaşdırılması, vergi və qiymət siyasəti, sərmayə təşviqi və kapitalın sərbəst hərəkəti, yerli, regional və qlobal bazarlara qoşulma, rəqabət mühitinin bərqərar olunması, iqtisadi siyasətdə səlahiyyət və məsuliyyətin bölünməsi və dəqiqləşdirilməsi, istahsal amillərinin səmərəli istifadəsi, təsərrüfat subyektlərinin maraq və mənafeələrinin qorunması, bölgəsal inkişaf fərqlərinin azaldılması və digərləri daxildir. Bu tip tənzimləmə tədbirlərinin reallaşdırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin daha səmərəli yürüdülməsinə təminat yaradır.

Beləliklə, iqtisadi tənzimləmə siyasəti iqtisadi prosesləri arzu olunan istiqamətə yönəltmək, yəni hökumətin vergi səviyyələrini inkişaf etdirmək, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq, sosial-iqtisadi problemləri həll etmək, ən əsası davamlı olaraq əhalinin gəlirlərini artırmaq, rifah səviyyəsini yüksəltmək, mədəni, sosial, iqtisadi, demoqrafik, ekoloji və digər sahələrdə dayanıqlı inkişafın təmini naminə hökumət tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüskar tədbirlərin, məcmusu, dövlətin gördüyü təşkilati-iqtisadi işlərin ana xətti kimi səciyyələyə bilər.

Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumi məqsədi regionlarda iqtisadi və sosial sabitliyin təmin edilməsi, davamlı iqtisadi artımın, regionların özünütəminatının və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatıdır. Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin qlobal vəzifələrini həll etmək üçün səmərəli iqtisadi və hüquqi mühitin, eləcə də iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə dair bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlayan qanunların bütöv sisteminin formalaşdırılması zəruridir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslə **“Azərbaycan iqtisadiyyatının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri”** adlanır. Bu fəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri öz əksini tapır, iqtisadiyyatın elmtutumluluğunun və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi perspektivləri müəyyən edilir.

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi mexanizmi əsasən istehsal, mülkiyyət, texniki-iqtisadi, sosial-iqtisadi və s. münasibətləri əhatə edir. Bu mexanizm iqtisadiyyatın səmərəli planlaşdırılması, idarəçiliyi, inkişafı və ehtiyatlardan səmərəli istifadə məsələləri ilə

əlaqələndirilir. Dövlət tənzimləməsi mexanizmi qarşılıqlı asılı və bağlı olan iqtisadi subyektlərin məcmu münasibətlərini müəyyən edir. Bu münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənən dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi mexanizmi müəyyən prinsiplər əsasında inkişaf mühitində təsdiqini tapır. Tənzimləmə mexanizmi bilavasitə bəşəriyyətin inkişaf və təkamül tarixinin hər dönəmində fəaliyyət göstərən və müəyyən məqsədləri olan istehsal-istehlak münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin xarakterinə və səviyyəsinə uyğunluğunu təmin etməyi, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi tərəqqini sürətləndirməklə istehsalı davamlı təkmil hala gətirməyi, iqtisadi münasibətlərdə yaranan ziddiyyətləri həll etməyi nəzərdə tutur.

Dövlət tənzimləməsi mexanizmi fəaliyyət və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi münasibətlərinin hadisə və proseslərinin obyektiv qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir, həmçinin iqtisadi inkişafın cari və strateji məqsədlərinə çatmasında subyektlərin məqsədli fəaliyyətini uzlaşdırır. Bu mexanizmin mükəmməl fəaliyyəti və idarə edilməsi, iqtisadi prosesləri müasir tələblərə uyğun qurmaq, davamlı inkişafı sürətləndirmək imkanlarını artırır. Eyni zamanda o, iqtisadi qanunauyğunluqlara, hüquqi bazaya, innovativ istehsal formalarına əsaslanan quruluşu sayəsində iqtisadi prosesləri müəyyən əlamətlər üzrə fərqləndirir, iqtisadi münasibətlərdə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarını müdafiə etməklə yanaşı və inkişafa təkan verir. Dövlət tənzimlənməsi mexanizmi idarəetmənin konkret formalarının müəyyən edilməsinə, istehsal-iqtisadi münasibətlər və iqtisadi siyasət arasında əlaqənin yaranması və inkişafında vasitəçi komponent kimi çıxış edir, iqtisadi subyektlərin qarışıq fəaliyyətini tənzimləyir, iqtisadi idarəetmədə formaların, üsulların, təşkilati və hüquqi strukturların məcmusunu əks etdirir.

Dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizmi müəyyən sistem, üsul, alət, struktur formalaşdırsa da, özünün formalaşmasına ölkədəki mövcud iqtisadi sistemin, dövlətin iqtisadi siyasətinin, tənzimləmə obyektlərinin və subyektlərinin ciddi təsiri qeyd edilməlidir. Onun səmərəli fəaliyyəti həm də ölkənin perspektiv inkişafına şans yaradan təminatlara, hüquq və öhdəliklərə bağlıdır. Bu mexanizm, tənzimlənmə obyekti və subyektin fəaliyyətinin nəticəsinin səmərəliliyindən asılı olan amillərə təsirini təmin edən elementlərdən fəallığı ilə fərqlənən

biri hesab olunur.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq iqtisadi proseslərin səmərəli inkişafını təmin etməyə yönəlmiş planlaşdırma, proqnozlaşdırma, maliyyələşdirmə, büdcə, kreditləşmə, vergitutma, inzibati tədbirlər, uçot, nəzarət kimi komponentləri əhatə etdiyindən, təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərini əhatə edir. Deməli, dövlət tənzimləməsi, həm idarəetmə sisteminin həm də, iqtisadi fəaliyyətin bütün istiqamətlərini nəzərdə tutur.⁶ Problemin həllinin mürəkkəbliyi əhəlinin gəlirlərinin səviyyəsi, hər bir regionun investisiya mühiti, büdcə xərcləri, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi nəzərə alınmaqla bir çox qiymətləndirmə və proqnoz göstəricilərindən istifadə etmək zərurətindən irəli gəlir.

Excell proqram paketindən istifadə etməklə dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırıb məlum edirik ki, növbəti illərdə də bu göstərici üzrə dinamik artım gözlənilir (cədvəl 5 və qrafik 1.). Bu cür proqnozlaşdırmalar büdcə gəlirlərinin səmərəli şəkildə bölgüsünü təmin etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

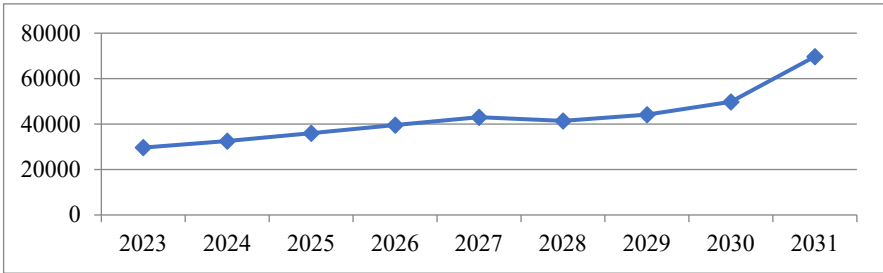
Cədvəl 5.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin faktiki və proqnoz göstəriciləri, mln man.

İllər	Gəlirlər	İllər	Proqnoz
2013	19496.3	2023	29670.41
2014	18400.6	2024	32534.18
2015	17498.0	2025	35937.9
2016	17505.7	2026	39537.44
2017	16516.7	2027	42976.93
2018	22508.9	2028	41388.98
2019	24398,5	2029	44165.54
2020	26077,9	2030	49766.03
2021	26631,7	2031	69721.7
2022	30940.7	2032	-

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.
www.stat.gov.az

⁶ Афанасьев К. С., Казеннов А. С., Попов М. В. Государственное регулирование экономики как средство экономической политики: моногр. Издательство Ленинградского университета Издательство ЛГУ им. А. С. Пушкина — М., 2017. — 148 с.

Qrafik 1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozu, mln. manat

Mənbə: Müəllif qrafiki DSK-nın məlumatları əsasında hazırlamışdır.

www.stat.gov.az

Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın inkişafında və onun rəqabət qabiliyyətli sənayesinin yüksəldilməsində dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin yeri və rolunu ümumiləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, iqtisadi proseslərin dəyişmə meyindən asılı olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi tədbirlərini davamlı olaraq təkmilləşdirmədən qarşıya çıxan problemləri uğurla həll etmək mümkün deyil.

Dövlətin tənzimlənmə siyasəti, ilk növbədə elmi-texniki və innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əlaqələndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin təkmilləşdirilməsini, elmi-texniki nailiyyətlərin və texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsini, beləliklə iqtisadiyyatın elmtutumluluğunu, səmərəliliyini və uzunmüddətli perspektivdə rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməyi nəzərdə tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, tənzimləmə formaları sabit qalmır və cəmiyyətdə və dünyadakı inkişaf ilə bağlı şəraitə uyğun zənginləşir, yenilənir.⁷ İqtisadiyyatın səmərəliliyi, elmi-texniki sahədə dövlətin təşviqedicisi siyasəti və dəstəyi ilə yanaşı, beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsini tələb edir. Araşdırmalar göstərir ki, innovasiya və elmi-texniki sahədə həll edilməli olan əsas vəzifələr, iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrində müasir texnoloji strukturların formalaşdırılması və elm sahəsində vəziyyətin sabitləşdirilməsi məsələləri ilə bilavasitə bağlıdır. Eyni zamanda, elmi-texniki sahədə dövlət dəstəyinin nəticələrinin, məhz iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasına olan ehtiyaclarla uyğunlaşdırılması tələb olunur.

⁷ Məmmədli O. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı-2013. 618 s.

NƏTİCƏ

İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin müxtəlif tərəflərinin araşdırılması və onun inkişaf mexanizminin qiymətləndirilməsi göstərir ki, hazırda tənzimləmə prosesi daha sistemli xarakter almaqdadır. Belə ki, qloballaşmanın da təsiri ilə iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçıları, öz fəaliyyətlərində dövlətin dəstəyinə və müxtəlif mənfəətlərin təsirlərinə neytrallaşmasına ehtiyac hiss edirlər. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunun güclənməsi, tənzimləmə mexanizminin funksional və struktur baxımdan fərqliliyinə səbəb olur. Dövlətin tənzimləmə funksiyasının təkamülü, inkişaf edən bazar münasibətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, daha təkmil tənzimləyici fəaliyyətlərə əsaslanmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, tənzimləmə sisteminin yenilənməsi, təkmilləşdirmə tədbirlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi üçün zəruri təşkilati-iqtisadi şəraitin yaradılmasını, iqtisadiyyatın struktur və texnoloji yenidən qurulmasının təmin edilməsini tələb edir. Belə şəraitdə əsas məsələ, dövlətin tənzimləmə sisteminin inkişafı üçün ən rəşional istiqaməti müəyyən etməkdir. Dövlətin tənzimləmə funksiyası iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində müstəqil hesab oluna bilən, bir-biri ilə bağlı fəaliyyətləri əlaqələndirməyə imkan verir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi bilavasitə çoxməqsədli iqtisadi fəaliyyətlə infrastrukturun, sahibkarlığın və innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı formaları tənzimlənen obyektlərə dövlətin təsirinin müəyyən üsullarının tətbiqi ilə bağlıdır. Birbaşa üsullar inzibati tədbirlərlə, o cümlədən qadağan, icazə, məcburetmə, dolaylı üsullar isə fiskal tənzimləmə, pul-kredit və dövlət proqramlaşdırmasına əsaslanan iqtisadi üsullarla əlaqələndirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin perspektiv alətləri

strateji əhəmiyyətli məhsulların istehsalı, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyi və qorunması, yüksək texnoloji sahələrə istiqamətlənmə və s. kimi mühüm məsələləri əhatə edir. Eyni zamanda, iqtisadi inkişafın qlobal məqsədlərinə nail olmaq məqsədilə dövlət tənzimlənməsinin əsas və dolaylı alətləri əlaqələndirilmiş şəkildə tətbiq edilir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyi

makroiqtisadi göstəricilərə əsaslanan meyillərin inkişafının təhlilinə, nəticələrin qiymətləndirilməsinə və proqnozlaşdırılmasına əsaslanıla bilər. Eyni zamanda, dövlət tənzimləməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarı, istehsal funksiyasının müəyyən ümumiləşdirilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri uzunmüddətli perspektivdə innovativ iqtisadiyyatın yaradılması ilə bağlıdır və ardıcılıq prinsiplərinə əsaslanır. İqtisadiyyatın innovativ inkişafı, öz növbəsində dövlət tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyindən və təkmillil həddindən asılıdır.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

1. İqtisadi siyasətin əsas həlqəsi kimi dövlət tənzimlənməsi mexanizminin dünya meyil və təcrübələrinə, müasir iqtisadi münasibətlərə əsaslanan strateji istiqamətinin formalaşmasına diqqət yetirilməsi vacibdir. Bu baxımdan, iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsinin özünəməxsusluğu, dövlətin iqtisadiyyata təsiri modelinə yeni yanaşma tələb edir.

2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi, mövcud sosial-iqtisadi sistemin dayanıqlı hala gətirilməsi və inkişafı məqsədi ilə dövlətin səlahiyyətli quruluşlarının həyata keçirdikləri sistemli və davamlı qanunvericilik, icra və nəzarət mahiyyətli tədbirlər kompleksini ehtiva edir. Həmçinin, tənzimlənmə mexanizmini, dövlət və xüsusi mülkiyyəti optimal şəkildə əlaqələndirən qarışıq iqtisadiyyatın yaradılması prosesi kimi xarakterizə etmək olar. Ona görə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində bütün müvafiq dövlət institutları və mexanizmlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini yeniləşdirmək və müxtəlif mülkiyyət formalarının optimal birləşməsinə əsaslanan səmərəli iqtisadi struktur yaratmaq vacibdir.

3. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi siyasəti və onun nəticələrinin təhlili göstərir ki, tənzimləmə prosesində regional inkişaf məsələlərinə diqqət yetirilsə də, həyata keçirilən tədbirlər hələ də bu sahədə kifayət qədər səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verməmişdir. Hazırda ayrı-ayrı iqtisadi rayonların əsas ehtiyacı, istehsalı canlandırmaq və

artırmaq üçün investisiya və yenidənqurma məsələləridir. Ona görə, regionlarda həyata keçirilən tədbirlər sırasında istehsalın innovativ əsaslarla yenidən qurulması, dövlət maliyyəsi ilə özəl kapitalın əlaqələndirilmiş şəkildə regional inkişafa yönləndirilməsi zəruriliyini qoruyur.

4. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının dövlət tənzimlənməsi ictimai istehsalın inkişafında regional amillərdən maksimum istifadə etməyə, bütün iqtisadi metodlar sistemindən istifadə etməklə ərazi ixtisaslaşmasında səmərəlilik əldə etmək üçün əlavə imkanlar yaratmağa zəmin yaradır. İqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının tənzimlənməsi dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi və vergitutma yolu ilə konkret ərazilərin inkişafına, dövlət büdcəsindən istifadə etməklə sahələrin inkişafının təşviqinə xidmət edən mexanizmləri nəzərdə tutur.

5. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrinin qorunması ilə bağlı dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın yeniləşdirilməsinə xidmət edən tənzimləmə tədbirləri, dövlət institutlarının özünün yeniləşdirilməsini, onun funksiyalarının yenidən təşkilini və təkmilləşdirilməsini, idarəetmə strukturlarının rasionallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dayanıqlığının təməlləri dövlət tərəfindən makroiqtisadi tənzimləmənin kifayət qədər yüksək səmərəliliyinə söykənir. Ona görə də əksər ölkələrdə iqtisadi tənzimləmə siyasəti makroiqtisadi sabitləşməyə yönəldilir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, iqtisadi cəhətdən səmərəli tənzimləmə siyasətinin formalaşmasında beynəlxalq rəqəbat şəraitində öz maraqlarını müdafiə edən və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən dövlətlərin təcrübəsini nəzərə almaq vacibdir.

6. Dövlətin tənzimlənmə siyasəti, elmi-texniki və innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əlaqələndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin təkmilləşdirilməsini, iqtisadiyyatın elmtutumluğunu və səmərəliliyini təmin etməyi nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın səmərəliliyi, elmi-texniki sahədə dövlətin təşviqçi dəstəyi ilə yanaşı elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsini tələb edir. İnnovasiya və elmi-texniki sahədə həll

edilməli olan əsas vəzifələr, iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrində müasir texnoloji strukturların formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, elmi-texniki sahəyə dövlət dəstəyinin nəticələrinin, iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasına uyğunlaşdırılması tələb olunur. Ona görə həyata keçirilən fəaliyyətlərdə mövcud ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması zəruridir.

7. Qloballaşma prosesləri innovativ texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişafın təmin edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan qlobal və milli bazarlarda rəqabət amili həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabətin təsiri, dövlətin hüquqi tənzimləmə vasitələri ilə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə şəraitdə yalnız dövlət dəstəyi hesabına sahələrin və subyektlərin rəqabət potensialını formalaşdırmaq mümkündür. Təbii ki, rəqabətcabiliyyətlilik rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən subyektlərin mövqeyinin qorunub saxlanılmasını nəzərdə tutur. Ona görə, subyektlərin rəqabətcabiliyyətliliyi onun sosial-iqtisadi inkişafında prioritet amil kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının başlıca şərtlərindən olduğundan, rəqabət mühitinin davamlı olaraq tənzimlənməsinə ehtiyac yaranır.

8. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri potensial maraqların müəyyən edilməsini və əlaqələndirilməsini, iqtisadi subyektlərin təşkilati-hüquqi formalarının müəyyən edilməsini əhatə edir. İnnovativ istiqamət klasterlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Klasterial inkişaf, istehsal texnologiyasının innovativ inkişafının həyata keçirildiyi sahələrdə daha çox özünü biruzə verir. Bu baxımdan klasterlərin yaradılmasına dövlət dəstəyi, ilk növbədə büdcə ehtiyatlarından istifadə hesabına həyata keçirilə bilər. Ona görə iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin seçilməsində dövlətin tənzimləyici rolunun artması labüddür.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri və tezisləri dərc edilmişdir.

1. Babayev M. R. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi regional turizmin tənzimlənməsinin əhəmiyyəti. // – Bakı: Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Respublika elmi-praktik konfransın materialları. № 1. 2018. – s. 37-41.

2. Babayev M. R. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin yapon modeli.// – Gəncə, GDU, Beynəlxal Elmi Konfrans. №4. 2018. – s. 228-230.
3. Бабаев М.Р. Направления влияния втекающих из теорий регулирования требований на экономику Азербайджана. // İscinece, Актуальные научные исследования в современном мире журнал. № , выпуск 12(56) част 4, 2019. – s. 10-14.
4. Бабаев М.Р. Важност государственного регулирования экономики и направления совершенствования механизмов регулирования. // İscinece, Актуальные научные исследования в современном мире. № 1(57) част 2. 2020. – с. 38-42.
5. Babayev M. R. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət siyasəti. // – Gəncə, ADAU, ADAU-nun elmi əsərləri. № 3. 2021. –s. 129-131.
6. Бабаев М.Р. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi və tənzimlənmə mexanizminin inkişaf istiqamətləri. // İscinece, Актуальные научные исследования в современном мире журнал. № , выпуск 3(71) част 2 2021. – s. 7-10.
7. Babayev M. R. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu və əhəmiyyəti. // – Gəncə: UTECA, İnnovasiyalı İqtisadiyyat və Menecment Jurnalı, № 3. 2022. – s. 119-125.
8. M.R.Babayev. Analysis and trends of the level of economic development of Azerbaijan. // – The Caucasus, Georgiya, Tbilisi. № 53. 2022. – s. 12-20
9. Babayev M. R. Xarici investisiyaların iqtisadi inkişafa təsiri. // – Gəncə: UTECA, İnnovasiyalı İqtisadiyyat və Menecment Jurnalı, № 1. 2023. – s. 45-51.
10. Babayev M. R. Regional tənzimləmənin iqtisadi inkişafa təsiri. // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər, № 2. 2023. – s. 107-112.
11. Babayev M.R.. Priorities of state regulatory policy in achieving economic efficiency. // – Estoniya, Pretinc, Tallinn, Eesti. 2023. s. 4-8.
12. Бабаев М.Р. Значение кластеров в регулировании экономического развития: кластеры как путеводитель экономического развития. // – Москва: Экономика и предпринимательства. №3(164), 2024. с. 558-562.

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 iyun 2025-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Bİznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rəsmi internet saytında (www.aku.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 may 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.05.2025

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 41576 işarə

Tiraj 100 ədəd